

Освітня спільнота як лабораторія братерства

МАРГЕРІТ ЛЕНА

14 ЛИСТОПАДА 2018

Поняття «лабораторія братерства» вперше вжив брат Алоїс із Тезе під час конференції в соборі Паризької Богородиці. Тоді він говорив про добре знану багатьом монастирську й екуменічну спільноту в Тезе. Утім, мені здалося, що це поняття так само застосовне до сім'ї й освітніх закладів – за умови, що вони вірні місії навчання дітей і молоді. Для вихованців, як і для їхніх учителів, ці місця перетворюються на лабораторії братерства.

Я хочу придивитися до значення й меж застосування цього поняття, запозичивши елементи аналізу людських спільнот у філософа-єзуїта Ґастона Фессарда, який помер 1978 року. Між 1941 і 1942 роками в окупованій Франції о. Фессард редагує невеликий нещодавно перевиданий текст, якому дає назву «Влада та спільне благо». У цій праці він майстерно викладає основи будь-якої людської спільноти сукупно з ідеологічними зловживаннями – результатом їх порушення. Ці зловживання одночасно пояснюють і невдачі лібералізму, і трагічну ґенезу нацизму й комунізму. Спекулятивне зусилля історичного розуму, занадто абстрактне на перший погляд, насправді звертає нас до цілком конкретного іґнатіанського розпізнавання, яке досягнули численні християни у хворобливому контексті Окупації. Одним з перших випадків, які о. Фессард розглядає для аналізу влади в людських спільнотах, стають взаємини вчителя й учня, в сім'ї ж він вбачає «тип досконалої спільноти». Тому, хоча автор і не висловив власної думки щодо цього питання, буде цілком доречним використати його концептуальний аналіз як керівництво для розпізнання умов і завдань у галузі освіти.

Ми перебуваємо в зовсім різних історичних контекстах, та мій вибір цього автора певною мірою пояснюють саме ці контексти. На плечі вашого [українського] народу впали смертоносні ідеології нацизму й комунізму, які зіпсували поняття спільноти та звели братерство суто до військових або революційних виявів – попри ідею універсальності, яку містить поняття братерства. Мені також відомо, як нинішня війна на сході країни впливає – у подвійному сенсі пережитих страждань і нав'язаного вибору – на вашу національну спільноту. Маємо також і спільну для наших культур проблему розриву соціальних зв'язків, яку зводить ультралібералізм, а також ніби протилежну їй проблему нової ери «між» : міждисциплінарного, міжнародного, міжкультурного, міжрелігійного, не кажучи вже про всепроникність інтернету! Як у цих нових контекстах поєднати невідтворюваність кожного і «загальне» спільне усіх? Як сполучити особисте й універсальне? Як сформуванати спільноту та з мережі усіх цих відмінностей створити братерство? Початок має вирішальне значення, тож як школа може перетворитися на лабораторію братерства, тобто допомогти подолати ультраліберальні спокуси, індивідуалістичні або комунітаристські перекручування, щоб повернути вагу обіцянкам, втраченим в епоху «між»?

Я спробую виявити концептуальні інструменти, які нам пропонує о. Фессард, та оцінити їхню актуальність для ідеї освітньої спільноти, а далі розгляну внесок церковних спільнот в освітню місію.

1. Влада – основа освітньої спільноти

Чому нацизм і комунізм призвели до загибелі мільйонів людей в Європі? Чому ліберальні демократії не змогли запобігти цим викривленням? Саме це подвійне питання лежить в основі розвідок о. Фессарда. Аби відповісти на нього, він послідовно аналізує поняття влади і спільного блага, розуміючи перше як основу, а друге – як горизонт усього спільного життя. Він показує, що нацизм і комунізм обидва породжені перекручуванням цих понять. І навпаки, мені здається, що освіта в її антропологічній істинності висвітлює справжню природу як влади, так і спільного блага. Простежмо ж за логікою його аналізу.

Розмірковуючи про владу (1 глава, «De l'autorité») як про річ, що визначає різні способи ієрархічного зв'язку між людьми та створює єдність соціального тіла, о. Фессард звертає читача до етимології поняття влади: латинське *augeo*, як і грецьке *ausano*, означає «вироснути», «досягати». Властивий владі динамізм, що фундує її легітимність та забезпечує продуктивність, автор описує як процес, рух від факту до права і від права до цінності. Влада як первинний фундамент соціального зв'язку законна лише тоді, коли влада де-факто (роль переможця чи авторитет харизматичної особистості), що сягає витоків влади як такої, погоджується змінитися на владу де-юре, яка її легітимує, інституціоналізує й універсалізує. З іншого ж боку, влада законна лише в разі вільного підпорядкування влади де-юре найвищій владі як універсальних, так і конкретних цінностей, які її перевищують. Тоді влада цінностей може стати спільним благом як для того, хто має владу, так і для того, хто їй підлягає. О. Фессард накладає на владу парадоксальне прагнення самознищення, можливе через та завдяки персональному зростанню підлеглих. У цьому сенсі, пише він, суть влади полягає у «прагненні власного кінця».

**Влада може перетворитися на насильство, якщо її
вершать лише через царювання сили та спокуси.**

Як же цей перший аналіз може допомогти зрозуміти поняття освітньої спільноти? І родинна, і шкільна спільнота пов'язують осіб, нерівних за віком, знаннями та ступенем влади. Тут присутня насамперед влада де-факто, влада, утверджена ще до будь-якої інституціалізації. Ідеться про владу батьків, які віддають життя дитині, та владу вчителя, який уже має знання, тоді як неосвічена людина ще їх отримує. Ця влада пов'язана з різницею поколінь, але також із людською структурою темпоральності. Обидві вимагають передачі спадщини, того, що не

вроджене, і обидві потребують соціального й культурного посередництва. Новонароджена дитина навчається всього через посередництво іншого та здобуває особисту автономію лише через послух іншим як посередникам власної людяності. Однак, як і в політичній сфері, влада де-факто – у нашому випадку влада дорослих над юним поколінням – може перетворитися на насильство, якщо її вершать лише через царювання сили та спокуси. Згадаймо страшний лист Франца Кафки до батька – гірке та тверезе викриття викривлення батьківської влади, зведеної до влади де-факто, не здатної зростити в дитинні ні життя, ні свободу.

Освіта ж – це, власне кажучи, перетворення влади де-факто на владу де-юре. Перш за все, не варто під владою розуміти юридичне або інституційне вираження родинної чи шкільної влади, хоча й це її засадничий аспект. Насправді влада – це втілення значно глибшого зв'язку, ніж ієрархія поколінь. Ідеться про зв'язок взаємного визнання у тому самому відкиданні смерті та прагненні жити, яке, хоча й у різний спосіб, відтворюється поміж суб'єктів освітньої діяльності й об'єднує їх у спільному пориві. Дитина має право зростати, але не може стати освіченою, якщо не матиме такого бажання та якщо не прагнутиме перевершити себе через намір бути – а саме бути чимось більшим. Дорослий зобов'язаний вітати це право, але йому не стати вчителем, якщо він не має бажання передати біологічне, інтелектуальне й духовне життя, яке надихає та спрямовує його за межі себе самого. Освітня спільнота народжується з цього спільного бажання бути більшим і кращим, із притаманної усім жаги життя, яка набувала різних форм в історії та в різноманітті культур через структури родинного життя й соціальної передачі знань. Так освітня влада набуває сенсу, якомога ближчого до етимологічного: це влада, спрямована на збільшення життя, на його зростання. Ми всі пам'ятаємо тих вчителів, які відкрили нам нові горизонти й розширили наш життєвий простір, зазвичай просто заражаючи власною жагою: ентузіазмом відкриття, що передається від людини до людини навіть поза межами слів, та нескінченним баченням універсальності особи.

Зробімо крок далі. Прихована в будь-яких освітніх стосунках взаємність прагнень сама підпорядковується об'єкту цих бажань. Необхідно висвітлити й деталізувати численні аспекти цінностей життя, звертаючись насамперед до тих, які надають йому кольору та смаку, а людині – гідності й відповідальності. Розгляньмо ж, за о. Фессардом, приклад навчання. Вчителі й учні разом підкоряються об'єктивності знань, які вчитель має обов'язок передати, тож влада вчителя – це, врешті-решт, влада самої істини. Якби істину оголосили недосяжною або звели до суто суб'єктивної точки зору, учитель відразу втратив би реальні підстави своєї влади. Чого ж дивуватися, що на тлі релятивізму школі не вдається проявити гідність? Звісно, молодь не здатна досягти істини, справедливості та блага без посередництва вчителя, який показує їх як благі й досяжні. Істина, говорить нам Спіноза, це *index sui*: вона стверджується своєю власною владою, бо породжує згоду розуму, вона універсалізує, адже дозволяє досягти згоди між кількома розумами. Проте спочатку потрібно, аби інші шляхом розуму нам показали дорогу

до цього царства благ, роблячи їх бажаними для нас. Зазвичай такими вхідними дверима стає батьківська та шкільна влада. Альбер Камю, який не мав батька та чия мати була глухоніма, на одній із прекрасних сторінок свого незакінченого роману «Перша людина» болісно згадує довгий шлях, який мусив подолати, аби досягти благ духа, які мають передаватися від однієї людини до іншої: «Йому виповнилося шістнадцять років, згодом двадцять, але ніхто не поговорив з ним, і йому довелося вчитися самому, рости самому, виявити силу, схильності та самому знаходити мораль і правду». Однак далі Камю підкреслює роль, яку зіграв у цьому пошуку М. Жермен – учитель, який повірив у нього і за допомогою власного прикладу й відповідних слів передав ключі від цього царства: «Без вас, – писав йому Камю, коли отримав Нобелівську премію з літератури, – без дбайливої руки, яку ви простягли бідній маленькій дитині, якою я тоді був, без вашого навчання та без вашого прикладу нічого цього не сталося б». Якщо істина — це *index sui*, то благо, як казали в Середньовіччі, це *diffusivum sui*: воно поділяє себе й у процесі розподілу створює зв'язок між своїми бенефіціарами. Це більше не зв'язок залежності, а зв'язок розпізнання. У цьому випадку влада звершується, досягаючи власного кінця: «Коли твій син виросте, поведься з ним як з братом», – каже кабільське прислів'я. Обмін благами духа, що передаються від людини до людини, не відтворює ринкової економіки. Взаємини батьків і дітей безоплатні, і безоплатне диво навчального класу, створеного й зібраного у спільних відкриттях та у спільному захопленні.

Освітня спільнота народжується з цього спільного бажання бути більшим і кращим, із притаманної усім жаги життя, яка набувала різних форм в історії та в різноманітті культур

Можливо, у нашому суспільстві, ураженому зростанням цифрових технологій, які усе абстрагують та кількісно вимірюють, і пануванням ринкової економіки, де все купується і все продається, створений освітніми цілями зв'язок братерства має місію нагадати прості речі: влада – це служіння, тож вона має вивищувати людей; найцінніші блага розподіляються, не тільки не втрачаючи нічого, а навіть збільшуючись від цього розподілу; безоплатність – це джерело найґрунтовніших взаємини нашої спільної людяності.

2. Спільне благо як мета освітньої спільноти

Якщо влада – це підстава для формування соціального зв'язку, то її мета – спільне благо (2 глава, «*Du Bien commun*»). О. Фессард ретельно аналізує цю фундаментальну категорію політичної думки й соціальної доктрини Церкви, вирізняючи в категорії блага три конститутивні елементи. Це вже не факт, право та цінність, як у випадку влади, а те, що він називає благом спільноти, спільнотою блага та благом сопричастя. Спільне благо має об'єднувати благо партикулярної спільноти, розглянуте в його фактичній реальності, та спільноту блага, яка виходить за межі власних кордонів, аби вказати на благо, якого прагне кожна людина, як і численних прав, які необхідно юридично забезпечувати й поважати: «Благо спільноти та спільнота блага – це... два фундаментальні аспекти спільного блага, де перше – це необхідна партикулярність, а друге – істотна відкритість до нескінченності». Проблема полягає в їх об'єднанні.

Саме так діє «благо сопричастя», яке реалізується тоді, коли кожен послуговується універсальними правами, аби забезпечити благо своєї партикулярної спільноти, а партикулярна спільнота, зі свого боку, бачить власне благо в повазі до універсальних прав кожної людини. Говорячи «сопричастя», маємо на увазі одночасно духовний зв'язок у його універсальності й тілесний зв'язок у його залученні в фактичну й конкретну реальність. О. Фессард пише: «Сопричастя народжується лише з діяльності, заснованої на взаємному та добровільному спілкуванні навколо конкретного чітко визначеного блага, скерованому на формування зв'язку, що виходить за власні межі, на партикулярність блага й на індивідуальність тих, кого воно поєднує». Тож благо сопричастя безпосередньо породжує людські воління, одночасно вимагаючи подолання комунітаристських перекручувань, що редукують благо суто до «нашого партикулярного блага», ігноруючи або відкидаючи інших, й абстрактного універсалізму, який стверджує цінності, не переймаючись про їхню дієвість тут і зараз.

Політичне суспільство не є сім'єю і не мусить нею бути. Тимчасом родинне життя – це ніби архетип спільноти, в якій благо сопричастя може проявити свою об'єднувачу силу серед людей, шанованих у їхній одиничності й водночас відкритих до універсального. Саме це спонукало Папу Франциска, спираючись на довгу церковну Традицію, нагадати в повчанні «*Amoris Laetitia*», що «саме батьки є першими й головними вчителями». Як же насправді відбувається сімейне виховання? В ідеалі – адже я цілком свідомо того, що такий опис залишається формальним, а тому ідеальним, – родинне виховання ґрунтується на безкорисливій любові батьків одне до одного й до своїх дітей. Ідеться про первинне «благо сопричастя», яке через подружню або батьківську любов скеровує кожного на благо іншого. Воно також безпосередньо сприяє зростанню. За посередництвом такої любові освіта вчить дітей

підпорядковувати свої мимовільні прояви егоїзму «благіві спільноти». Це стає можливе завдяки невеликим жестам, обмеженням у повсякденному житті й неквапному вправленні у братерстві між братами й сестрами. Однак спільне благо сім'ї – не єдина мета сімейного виховання: дитині доведеться покинути дім, тож блага, які вона отримала, мусять реалізуватися за межами родинного кола. Це більшою або меншою мірою усвідомлює освіта, особливо та, що спрямована на сформовані в сім'ї універсальні цінності. Молоду людину надихає потяг до світу та до інших, і так вона перетворює «благо спільноти» на «спільноту блага». Первинно саме в сім'ї, в атмосфері любові, тобто з «благом сопричастя», ми стаємо чутливими до несправедливості, здатними брати на себе відповідальність і виконувати зобов'язання, надавати перевагу істині над брехнею та ілюзіями та, зрештою, бачити в кожній людині брата.

Цей аналіз виразно показує, чому зазнали невдачі одночасно лібералізм, нацизм і марксизм (3 глава, «Problème et principe de solution»). Лібералізм не зміг надати реальної дієвості «спільноті блага». Нацизм і марксизм, обидва народжені з цього провалу, воліли вельми конкретно окреслити спільне благо, виводячи його в першому випадку з раси, у другому – з праці, та забезпечити себе політичними й економічними засобами задля дієвого виповнення цього блага в історії власними силами. Обидва режими розглядали спільне благо з ракурсу суто біологічної природи: природи як такої в нацизмі й гуманізованої роботою природи в марксизмі. Ці дві протилежні містики стверджували людську свободу стверджувалася в гордовитості волі до влади або в егоїзмі жадання насолоди. Ці два типи свободи неодмінно мали вступити у конфлікт один із одним, а їхня історія санкціонувала смертоносні наслідки такої свободи.

Хоча ми й не можемо будувати глобальне суспільство за зразком родинної спільноти, та розуміємо, що вона може зіграти щодо нього критичну та профетичну роль, тож стає очевидно, чому тоталітарні ідеології завжди зверталися до сім'ї. Втім, навіть у жорстоких умовах щоденна участь батьків у вихованні дітей може якнайясніше показати людське обличчя «спільного блага». Якщо це живе і втілюється в родинному житті дітей, то все соціальне життя може зрештою зцілюватися з цієї основи.

**Первинно саме в сім'ї, в атмосфері любові, тобто з
«благом сопричастя», ми стаємо чутливими до
несправедливості, здатними брати на себе
відповідальність і виконувати зобов'язання, надавати**

перевагу істині над брехнею та ілюзіями та, зрештою,
бачити в кожній людині брата.

3. Християнська віра й освітня спільнота

Тепер нам зрозуміло: виповнення влади як тої, що «жадає власного кінця», та прагнення «спільного блага», яке «за суттю є любов'ю», вимагає справжнього навернення, духовного вибору, через який розуміємо, що його джерело – сам Бог. «Цей вибір – заклик до [бачення] трансцендентної присутності Бога в людстві та до прийняття як Його вимог, так і Його милості», – пише о. Фессард. Яка ж тоді роль християн у служінні освітній спільноті? І яке може бути це служіння в сучасній секуляризованій Європі?

На щастя, сьогодні ця роль далека як від авторитарних викривлень, так і від тоталітарних домагань. Втім, це не означає, що треба відмовитися від проголошення себе християнами в публічному просторі, а надто у сфері освіти. Істина, найперша основа реалізації будь-якої влади, зокрема у шкільному контексті, та сопричастя, найвище спільне благо наших взаємин з іншими, особливо в родинному житті, перебувають у центрі християнської віри, тому саме вони мають осявати освітню практику – з її частковою істиною та з хисткою єдністю.

Один із головних викликів суспільної освіти в нинішній Франції полягає у створенні в шкільному просторі справжнього відчуття сопричастя серед молодих людей із різних сімейних, культурних та інших верств суспільства. Якщо аналіз о. Фессарда правильний, то тільки «благо сопричастя», тобто відкритість людських свобод Дарувальникові всілякого блага та Джерелу всілякої істини, здатне забезпечити справжнє посередництво між «благом спільноти», яке саме собою перетворилося на індивідуалізм, і «спільнотою блага», проблематизованою релятивізмом, який досі роз'їдає її цінності. Однак зубожілий і обмежений інтелект світськості надто часто витісняв зі школи вирішальні питання, на які можливо відповісти, тільки вдаючись до горизонту істини та до «блага сопричастя», які, виходячи за рамки відмінностей, дозволяють відчуті як універсальний, так і конкретний характер благ духа. Якщо цей горизонт поглинутий тишею та страхом, то як можна дивуватися, що школа, попри специфіку використання цього терміна в офіційних документах Національної освіти, так мало нагадує справжню «освітню спільноту»? У браку відкритості до трансцендентності, принаймні, в його передчутті та припущенні, ми вдаємося або до комунітаризму, що послаблює й розриває соціальне полотно, або до настільки безплотного універсалізму, що він не здатен

приваблювати молодь.

Тут ідеться не про вимогу певної монополії на трансцендентне з боку Церкви та християнської віри. Мова лише про вшанування республіканського девізу, який в один ряд зі свободою та рівністю ставить прекрасне слово «братерство». Але братерство існує лише завдяки Батькові, навіть якщо ми не знаємо його імені та особи чи мусимо називати його різними іменами, аби вшанувати його різноманітні дії. Тож задля того, аби жила освітня спільнота, ми, якщо ми християни, маємо наважитися діяльно й сутнісно залучити в неї благо сопричастя, до якого Христос відкрив нам шлях через Пасху.

Християнин добре знає, що не здатен ні привласнити істину, ні відмовитися від неї. Але авторитет християнської істини ґрунтується на владі Господа, Який став слугою, тобто на владі, реалізованій через омивання ніг і приниження на хресті. Ця істина смиренного лику маніфестована для всіх людей: в Ісусі Христі, воплоченому Слові, одиничність емпіричного існування була залучена в універсальність жесту спасіння, який досягає кожного й усіх. Ідеться не про абстрактну істину, а про правду, яка конкретно являє себе в житті: Святий Дух сходить повільно, без галасу та насильства, аби вивільнити нашу свободу та зробити нас здатними любити за межами своєї прихильності. Ніколи не легко утримувати разом «те, що нас роз'єднує, та те, що нас об'єднує», як і привчати молодь до інакшості іншого. Для звершення цього ми не маємо ні чудодійного засобу, ні непомильної педагогіки. Можливо, навіть варто визнати, що й культурна, і релігійна, і просто міжособистісна зустріч інакшості завжди є таємницею життя і смерті, благодаті та гріха, а тому місцем духовної боротьби.

Братерство існує лише завдяки Батькові, навіть якщо ми не знаємо його імені та особи чи мусимо називати його різними іменами, аби вшанувати його різноманітні дії.

Ось чому потрібно також повернути слово «сопричастя» до його сакраментального і євхаристійного джерела. Це справді Христос на хресті, і тільки Він, неустанно «руйнує Своім Тілом ненависть», аби породити новий народ, зітканий з усіх відмінностей, які занадто часто зміцнюються у протистояннях та драматизуються у відкиданнях і конфліктах. Нема соціального, сімейного й освітнього життя без прощення. Це прощення, яке ми отримуємо з-під Хреста, невпинно оновлюється в Євхаристії, через яку в Христі сопричастя братів стає одночасно цілковито конкретним і воістину універсальним. О. Фессард закінчує книгу згадкою про

Євхаристію: «Таємниця єдності й милосердя, у якій Дух збирає елементи спільного блага та долучає їх до їхньої функції, розкриває себе як субстанціальний зв'язок, завдяки якому Церква примирює людей між собою і з Богом». У силі Євхаристії ми можемо прокласти шлях до тривкого братерства, яке поважатиме духовні права молоді незалежно від релігійної належності, у переконанні, що те, що нас об'єднує, тобто наш спільний стан людини перед горизонтом істини, нескінченно важливіше, за те, що розділяє нас. Тоді в освітньому полі відмінності стануть лише відлунням порівняно з невпинною й винахідливою щедрістю творчого жесту Бога.

Діяння апостолів, говорячи про першу християнську спільноту, нагадують нам, що всі «вони постійно перебували в апостольській науці та спільності, на ламанні хліба й молитвах» (Діян 2, 42). Наука апостолів скеровувала розум до істини; ламання хліба й молитва дозволяли черпати з пасхальної таємниці нову силу любити, яку тоді втілювало братерське сопричастя. Так, нескінченно просто, якомога ближче до її джерела, створювалася та проживалася тайна благодаті, прихована в понятті спільноти. Лабораторія братерства, як і будь-яка освітня спільнота, має місію відображати цю таємницю, аби залучити в неї прийдешнє покоління.

Доповідь виголошено 19 вересня 2018 року під час «Успенських читань» у Києві. Переклала Галина Помилуйко